

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію/монографію
КАГАНОВА Юрія Олеговича «Конструювання
"радянської людини" (1953–1991): українська версія»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Актуальність дисертаційної роботи Ю.О.Каганова визначається її малодослідженістю в історичній науці та практичною потребою «звільнення» пострадянського суспільства від позацивілізаційних рис і штучних нашарувань в свідомості і ментальності громадян, що збереглися від старого комуністичного ладу.

В центрі уваги автора – осмислення й аналіз витоків і генези формування «радянської людини» в конкретно-історичних суспільно-політичних умовах, зокрема в реаліях радянської України 1953–1991 рр. Чітко визначений хронологічний період – вершинний у процесі конструювання «радянської людини», з особливим набором інструментів та чинників, що суттєво відрізнялися від культивованих і діючих у 1920–1930-ті роки.

У монографії фокус дослідницької уваги зосереджено на фактично основних блоках радянської соціалізації: освіта, засоби масової інформації та соціокультурної практики. Автор свідомий, що комплекс інструментів і чинників, що прямо чи опосередковано впливали на процес творення «нової радянської людини», є багатоплановим. І цінно те, що він не максималізував їх присутність у дослідженні, що могло вплинути негативно на якість роботи, а глибоко і всебічно розглянув три основні компоненти системи.

Розроблена автором загальна концепція роботи достатньо обґрунтована. Мета дисертації й визначені у відповідності з нею дослідницькі завдання логічно обумовлені.

Структура роботи узгоджується з визначеною метою та завданнями, є продуманою і дає уявлення про весь комплекс порушених проблем.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, списку використаних джерел та літератури, іменного покажчика, списку ілюстрацій.

Автором вперше на основі опрацювання великого масиву емпіричного матеріалу, критичного осмислення різних точок зору попередників, введення в обіг нових друкованих і усних джерел, здійснено комплексний аналіз процесу конструювання «радянської людини» в повоєнний післясталінський радянський період.

Дисертаційне дослідження Ю.О.Каганова у визначеній ним постановці проблеми та хронологічних рамках є новим в українській історіографії. На основі аналізу наукового доробку попередників автор дійшов обґрунтованого висновку, що незважаючи на наявність різнопланових публікацій тема конструювання «радянської людини» комуністичною системою у 1950–1980-х роках розроблена недостатньо, в окремих випадках поверхово і фрагментарно.

Для розкриття теми Ю.О.Каганов залучив широке коло джерел, переважно оригінального походження. Ним опрацьовано понад 20 архівів України, Росії та Білорусі, в тому числі українських – п'ять центральних, десять обласних і п'ять відомчих та приватних, проведено майже 40 інтерв'ю протягом 2012–2018 рр. Цим створено солідну джерельну базу для повноцінного розкриття теми.

Наявні дослідження, які існують з теми, автор вмотивовано розподіляє на кілька груп: радянський академічний дискурс, опозиційний дисидентський, західний, центральноевропейський, російський і український, актуалізуючи увагу на висвітленні особливостей кожного з них. Позитивно оцінюючи історіографічний підрозділ роботи, необхідно зауважити, що в аналізі відсутні хоча б одним рядком згадки про наявні в літературі відмінні/спільні процеси, яким чином відбувалося творення нової спільності на прикладі трансформації окремих соціальних груп – колгоспників, робітників, інтелігенції, номенклатури. Відомо, що селяни тривалий час розглядалися як фактично ворожий соціалістичний клас з дрібновласницькою психологією, але за

М.Хрущова вони вже стали «будівниками комунізму». Як це відображено в літературі? А перетворення української нації з сільської в міську?

На с.33 Юрій Олегович, характеризуючи «Російський науковий дискурс», наводить критику одного з російських дослідників: «Йому справедливо закидали ігнорування соціальних, професійних, національних відмінностей жителів СРСР...». На с.52 автор пише: «Значну частину наукових студій в українському дискурсі «homosoveticus» становлять праці щодо трансформації свідомості окремих соціальних груп та інституцій після сталінської доби». Проте означений напрям досліджень у монографії не виокремлений в інших дискурсах, автор не демонструє свого власного бачення на проблему з такого ракурсу у висновках до підрозділу.

Позитивне враження складає підрозділ, в якому дисертант розкриває теоретичні засади дослідження проблеми конструювання «радянської людини». Йдеться про теорію тоталітаризму, відповідно до якої «нова радянська людина» було одночасно і жертвою, і продуктом комуністичного режиму (с.55-58); теорію індустріального суспільства, оскільки «СРСР був також версією індустріального суспільства, побудованого не на приватній, а на державній власності» (с.58-61); теорію масової культури, що пропонує погляд на «радянську людину» як на споживача шаблонних образів, поширюваних державними інституціями (с.61-64); теорію авторитарної особистості, за якою «виховання» народних мас у душі комуністичного режиму призвело до формування кількох типів особистостей у радянському суспільстві (с.64-67). Автор пояснює, яким чином було застосовано кожен з теорій в ході дослідження, а також констатує обмежені можливості кожної з них для розкриття тих чи інших аспектів конструювання «радянської людини».

В розрізі теми доцільно було б дисертанту звернути увагу на використання дослідниками гендерного підходу. У радянському суспільстві активно пропагували образ «радянської жінки». Із максимальним втягненням жінок у виробництво їх виокремлення як соціальної групи, актуалізація значущості ролі в радянському суспільстві фактично нівелювалася.

Історіографія не обходить увагою ці питання. Окрім гендерного, дослідниками теми «нової людини» використовувалися також історико-антропологічний, мікро-історичний підхід. Корисно було б дати і визначення ключових термінів дослідження.

В окремому розділі Юрій Олегович здійснює «пошук відповідей на питання, яким чином, якою мірою та з якими результатами школа радянської України виконувала покладену на неї Компартією і державою місію виховання "нової людини"». Вирішення поставленого завдання здійснено шляхом аналізу вузлових проблем радянської системи освіти. Серед них: співвідношення сімейного і шкільного досвіду; зусилля педагогічних колективів у реалізації державної політики щодо комуністичного виховання через шкільні програми, масові заходи, класні години, політінформації; формалізм і роздвоєння свідомості; декларація індивідуальності і практика отримання уніфікованої людини; процес впровадження і результати поєднання навчання з продуктивною працею; характеристика особливостей програмного змісту таких предметів як українська література, історія України, російська література; відсутність компетентісного підходу; декларування дружби між народами СРСР, засобом формування чого виступала російська мова, і відторгнення середньостатистичного школяра від української мови як інструменту комунікацій й утилітарне ставлення до неї крізь призму навчальних предметів у школі (с.87).

Усі вищезгадані напрями представлені в основному через сюжети спогадів та архівних матеріалів. Такий підхід дозволяє значно збагатити науковий багаж інформацією про розмаїття повсякденного досвіду. Вільно орієнтуючись в історіографічному просторі, автор інколи зазначає, що те чи інше питання достатньо розкрито в історіографії, але посилань чомусь не робить. Див., наприклад, с.85: «Питання русифікаторської політики, зокрема й на рівні освіти, достатньо описані в історіографії, зацентруємо увагу на реперних точках цих процесів». Доцільно було б зробити поклики на відповідні публікації.

У підрозділі 2.2 Ю.Каганов описує своє бачення форм і мотивів так званої антирадянської поведінки (точніше – антигромадської) школярів України періоду 1950–1980-х рр., а також способи реагування на таку поведінку органів КДБ. Підрозділ також побудований на архівних матеріалах і спогадах і є цілком новаційним. В сюжетах про школу не вистачає, на мій погляд, фізичної культури, спорту, військової підготовки, які відігравали суттєву роль у формуванні «нової» особистості. Побіжно сказано про роль дитячих організацій – жовтеньських, піонерських, комсомольських.

Змістовні підрозділи про студентську молодь, хоча знову ж відсутні навіть згадки про українських дослідників студентської молоді в розрізі теми дослідження (О.Прохоренко, Н.Хоменко та ін.). Окрім того, «точковий аналіз молодіжного інакомислення» (с.138), як на мене, не дав можливість автору достатньо повно розкрити потенціал молодіжного спротиву «ідеологічній єдності» радянського суспільства.

Грунтовністю виділяється розділ 3-й монографії «Засоби масової інформації в ідеологічній матриці формування суспільної свідомості». В ньому розкрито особливості впливу преси, радіо і телебачення на суспільство та особистість у контексті творення «нової радянської людини». Оцінюючи позитивно цей розділ, зазначу, що повнішого аналізу потребували такі сегменти преси як дитяча (від наймолодшого до старшого шкільного віку), жіноча преса, молодіжна, спеціалізована. Юрій Олегович вводить в текст дуже багато показових, цінних для розкриття теми візуальних зображень, однак поза його увагою залишився журнал «Советское фото», візуальний ряд агітаційних плакатів. Важливо було б проаналізувати співвідношення впливу преси, радіо і телебачення на пересічних громадян в залежності від можливостей їх доступу до згаданих ЗМІ (в розрізі сільські/міські жителі, молодь/старше покоління). Не згадано про робочий час сільських/міських жителів, чоловіків/жінок, дорослих/молоді/дітей, різних професійних груп.

Розділ про ЗМІ потребує узагальненого висновку.

У четвертому розділі дослідження Ю.Каганова «Соціокультурний процес та індоктринація радянської ідентичності» аналізуються окремі складники масової культури, що справляли вплив на конструювання ідентичності «радянської людини»: радянські мовні практики, політичні анекдоти, кіно, музика, свята/обряди. На конкретному емпіричному матеріалі аналізуються ознаки радянської бюрократичної мови, увага приділена й такому феномену як езопівська мова. В роботі розкрито амбівалентний зв'язок комуністичної ідеології й політичного анекдоту. Доведено, що масштабним культурним, соціальним та ідеологічним проектом, спрямованим на творення ідентичності «нової радянської людини», був радянський кінематограф.

Змістовним й інформативно насиченим є підрозділ 4.4, в якому розглядається музика як ідеологічний компонент. У підрозділі 4.5 автор аналізує розмаїття радянської святково-обрядової культури, що формувалася в українському суспільстві.

Підсумовуючи, зазначу, що дисертаційне дослідження Ю.О.Каганова в цілому відзначається високим рівнем наукової новизни. В монографії охарактеризовано радянський, дисидентський, український, російський, західно- і центрально східноєвропейський та американський дискурси в історіографії «радянської людини»; здійснена теоретико-методологічна концентуалізація феномену «радянської людини»; вивчено механізми, масштаби і результати виконання школою радянської України державної «місії» виховання «нової людини»; досліджено прояви, форми та мотиви т. зв. «антирадянської поведінки» школярів України, а також методи реагування на цю поведінку органів КДБ; проаналізовано дієвість ідейно-виховних заходів, зміст навчально-виховного процесу, трудового виховання, роль русифікаційних процесів у системі вищої школи України; досліджено прояви нонконформізму з боку студентської молоді і учнів професійно-технічних закладів та визначено їх місце у формуванні і підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства й конструюванні «радянської людини»; визначено роль преси як засобу ідеологічної політики, її вплив на формування свідомості, позиції,

моральних і ціннісних імперативів громадян; розкрито феномен транслювання українським радіо культурних кодів в умовах державної ідеології; показано феномени «радіохуліганства» та «ворожих голосів» як приклад каналу проникнення «антирадянської» інформації та явище контрпропаганди в радянській Україні; визначено роль радянського телебачення в системі ідеологічних впливів та конструювання «радянської людини» в Україні; показано взаємозв'язок мови та ідеології через вивчення особливостей радянських мовних практик; висвітлено вплив неофіційної сфери культури на деформації образу «радянської людини» крізь призму політичних анекдотів; досліджено роль і місце радянської музики та пісні в контексті формування свідомості й національної ідентичності та зародження нонконформізму; проаналізовано значення радянського кіно для програмування архетипів «радянської людини»; продемонстровано експерименти з трансформації автентичної святково-обрядової культури в умовах соціалістичної дійсності.

Водночас, вважаю, автор дещо недооцінив український сегмент історіографії проблеми (праці Г.Грабовича, О.Забужко, О.Кісь, О.Стяжкіної, О.Коляструк, М.Смольницької, В.Швидкого, С.Грабовського, С.Єкельчика, Л.Масенко та ін.).

В аналізі змістової частини інформаційного простору практично поза увагою автора залишилися художня література, літературні твори радянського часу – і ті, що масово тиражувалися, і ті, що поширювалися самвидавом. Не розкрито й роль бібліотек, музейних установ, образотворчого мистецтва у формуванні «нової радянської людини», викривленні її історичної пам'яті, національної свідомості.

Зрозуміло, охопити весь спектр проблем визначеної теми малореально. Навіть виділені автором – дуже широкі і цілком можуть бути предметом окремих масштабних досліджень. Тож автор монографії своєю працею чітко окреслив контури і напрями подальших наукових пошуків дуже актуальної і злободенної теми. Не все йому вдалося, роботі не вистачає історичної канви, широких узагальнень, різнобічної характеристики «кінцевого продукту

конструювання» – «нової радянської людини», її рис, ознак, параметрів. (Причина цього – в суперечливому співвідношенні тандему: об'єкт і предмет дослідження). Однак те, що зроблено, і зроблено переважно на першоджерелах, – велика заслуга дисертанта. Робота носить безумовно оригінальний характер, виконана на високому науково-теоретичному рівні. Ю.О.Каганову вдалося розв'язати важливу наукову проблему, проаналізувати визначальний зріз радянського повсякдення.

Вважаю, що дисертаційне дослідження Ю.Каганова, яким є монографія «Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно постановам КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а його автор Каганов Юрій Олегович заслуговує надання йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України

В.М.Даниленко

